

تقویم البلدان

نگاشته

ابوالفداء ایوبی

(درگذشته ۷۳۲ ق)

گزیده، ترجمه و افزوده از

عبدالعلی بیرجندی

(درگذشته ۹۳۴ ق)

به تصحیح

میرهاشم محدث

یوسف بیگ باباپور

کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی

انتشارات سفیر اردهال

تهران - ۱۳۹۲

سرشناسه: ابوالفداء، اسماعیل بن علی، ۶۷۲-۷۱۱ ق. محدث، هاشم، ۱۳۳۱ -

عنوان قراردادی: تقویم البلدان. فارسی. برگزیده

عنوان و نام پدیدآور: تقویم البلدان / نگاشته ابوالفداء ابوی؛ گزیده، ترجمه و افزوده از عبدالعلی بیرجندی؛ به تصحیح میرهاشم محدث، یوسف بیگ باباپور.

مشخصات نشر: تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی؛ سفیر اردهال، ۱۳۹۲.
مشخصات ظاهری: ۱۸۶ ص.

فروست: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی؛ شماره انتشار ۳۸۹.

شابک: ۱۱۰۰۰۰ ریال: 978-600-220-170-6

وضعیت فهرست‌نویسی: فیا

یادداشت: نایه.

موضوع: جغرافیا -- متون قدیمی تا قرن ۱۴

موضوع: کشورهای اسلامی -- جغرافیا -- متون قدیمی تا قرن ۱۴

موضوع: ایران -- جغرافیا -- متون قدیمی تا قرن ۱۴

شناسه افزوده: بیرجندی، عبدالعلی بن محمد، ۱۳۴۴ق.، مترجم

شناسه افزوده: بیگ باباپور، یوسف، ۱۳۵۷-

شناسه افزوده: ایران. مجلس شورای اسلامی. کتابخانه، موزه و مرکز اسناد

رده‌بندی کنگره: ۱۳۹۲ ۷۰۴۲۱۲ ت ۲ الف / GV۹۳

شماره کتابشناسی ملی: ۳۱۴۴۲۴۳

تقویم البلدان

نگاشته: ابوالفداء ایوبی (در گذشته ۷۲۲ ق)

گزیده، ترجمه و افزوده از

عبدالعلی بیرجندی (در گذشته ۹۲۴ ق)

بیتصحیح: میرهاشم محدث - یوسف بیگ بابایور

صفحه آرا ملیحه بوجار

شماره انتشار ۳۸۹

ناظر فنی نیکی ایوبی زاده

چاپ اول ۱۳۹۲

شمارگان ۱۰۰۰

بها ۱۱۰۰۰۰ ریال

شابک 978-600-220-170-6

تمامی حقوق چاپ و نشر این اثر در انحصار کتابخانه، موزه

و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی است.

انتشارات و توزیع:

مرکز پژوهش کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی

خیابان انقلاب، مابین خیابان ابوریحان و دانشگاه، ساختمان

فروردین، طبقه ۷، واحد ۲۷ و ۲۸؛ تلفن: ۶۶۹۶۴۱۲۱

انتشارات سفیر اردهال، خیابان مفتح، خیابان سمیه، روبه روی بانک ملی ایران،

ساختمان ۱۱۸، واحد ۴، تلفن: ۸۸۳۱۹۳۴۲

نشانی سایت اینترنتی: www.Ical.ir

نشانی پست الکترونیکی: Pajoooheshlib@yahoo.com

برنام صورت آرای معانی

حرفتی که از آثار علمی و فرهنگی کشورمان به زنجیره تحقیق و تصحیح می پیوندد و انتشار می یابد، گویای منزلت ممتاز ایرانیان در گستره دانش و اندیشه بشری، و پیوستگی سلسله حیات معنوی و فرهنگی آنها در ادوار تاریخ است. از اینرو هر چه بیشتر میراث مکتوب خود را عرضه کنیم، بهتری توانیم امروز خود را با گذشته، سکوهند و شکوفای خویش کرده بزینم و فردای بهتری را برای آیندگان مان ترسیم کنیم.

کتابخانه مجلس شورای اسلامی با دارا بودن گنجینه ای گران و کلان از آثار و آثار اسلامی و ایرانی، و غنیه خود می داند به قدر امکانات، به چاپ و نشر متون و اسناد پرازده آنها را در اختیار جامعه علمی و فرهنگی کشور قرار دهد.

تصویم البلدان، تالیف ابوالفداء ایوبی، از جغرافی دانان بزرگ سده ۷-۸ق، یکی از آثار مهم و ارزنده جغرافیایی دوره اسلامی است که از سوی بسیاری از دانشندان پس از خود، مورد توجه قرار گرفته است. ابوالحسن بزرگ سده ۱۰ق، عبدالعلی بیرجندی، ترجمه و گزیده ای از آن به زبان فارسی فراهم آورده و خود مطالب سودمندی بدان افزوده است. این اثر یکی از ترجمه های گمن آن کتاب است که هم اکنون از سوی مرکز پژوهش کتابخانه مجلس منتشر می شود.

از پژوهشگران گرامی، آقایان میراث شم محدث و یوسف یک بلاپور که این اثر ارزشمند را عرضه کرده اند، سپاسگزاریم.

محمد رحیمی

رئیس کتابخانه، موزه و مرکز اسناد
مجلس شورای اسلامی

فهرست مطالب

مقدمه مصححان.....	۹
[متن ترجمه تقویم البلدان].....	۲۳
مقدمه: در بیان طریق مساحت ارض و مسابلی که در آن به کار آید.....	۲۳
□ مقاله اولی: در معرفت اقالیم و مواضع مشهوره و آنچه به آن متعلق است.....	۲۷
فصل اول: در معرفت آنچه مابین خط استوا و اقالیم اوست.....	۲۹
فصل دوم: در معرفت اقالیم اول و مواضع مشهوره آن.....	۳۳
فصل سیوم: در معرفت اقالیم دوم و مواضع مشهوره آن.....	۳۷
فصل چهارم: در معرفت اقالیم سیم و مواضع مشهوره آن.....	۴۳
فصل پنجم: در معرفت اقالیم رابع و مواضع مشهوره آن.....	۶۱
فصل ششم: در معرفت اقالیم خامس و مواضع مشهوره آن.....	۸۵
فصل هفتم: در معرفت اقالیم ششم و مواضع مشهوره آن.....	۹۵
فصل هشتم: در معرفت اقالیم هفتم و مواضع مشهوره آن.....	۹۹
فصل نهم: در معرفت آنچه داخل اقالیم نیست از جانب شمال.....	۱۰۳
□ مقاله دوم: در معرفت حدود ولایات و بحار و بُحیرات و اُنهار و جبال مشهوره.....	۱۰۴
فصل اول: در تحدید ولایات.....	۱۰۷

۱۲۳.....	فصل دوم: در معرفت بحار عظیم
۱۳۱.....	فصل سیم: در معرفت بحیرات مشهوره
۱۳۷.....	فصل چهارم: در معرفت آنهار مشهوره
۱۵۱.....	فصل پنجم: در ذکر جبال مشهوره
۱۵۹.....	نمایه عام

مقدمه مصححان

نظام‌الدین عبدالعلی بن محمد بن حسین (متوفی ۹۳۴ق / ۱۵۲۸م)، مشهور به فاضل بیرجندی، ریاضیدان، ستاره‌شناس و شارح پرکار آثار نجومی و دانشمند جامع‌الاطراف و ذی‌فتون در زمان خویش بود که در اهم شاخه‌های علوم اسلامی تبحر داشته و به شهادت آنچه از آثارش که به دست ما رسیده، در اکثر فنون زمان خویش قلم‌زنی نموده است.

آنچه امروز از آثار این دانشمند بزرگ در دست داریم، در دو عنوان کلی می‌توان دست‌بندی کرد: نخست آثاری که خود وی به تألیف آن به عنوان یک اثر مستقل اقدام نموده، و دوم آثاری که در آن به شرح آثار پیشینیان پرداخته است.

اما طبق آنچه در فهرس نسخ خطی که تا امروز منتشر شده و از آثار بیرجندی گزارشی داده‌اند، می‌توان به موارد زیر اشاره کرد و از زوایای مختلف به طبقه‌بندی آنها پرداخت:

الف) آثار فارسی:

۱. ابعاد و اجرام که با عناوینی چون مساحت سطوح اجسام، بدایع آثار هفت اقلیم، عجایب الاجرام، عجایب البلدان و الجبال، اجرام سفلی و اوضاع اجرام علوی، و مسالک و ممالک از او یاد شده، در سال ۹۳۰ق. / ۱۵۲۴م. برای وزیر

خواجه غیاث‌الدین حبیب‌الله خان، در یک مقدمه و دو مقاله و خاتمه‌ای ترتیب یافته است:

مقاله اول در اشیایی که مقصد بر آن مترتب است؛ مقاله دوم در معرفت مساحت افلاک و کواکب، ابعاد، ثخن، اقطار کواکب، حرکت شبانه روز. و در خاتمه ملحقاتی در چهار مسئله نماز و قبله آورده است: اول، وقت نماز پیشین، دوم معرفت سمت قبله، سوم معرفت زمان نصف‌اللیل، و چهارم معرفت وقت دعا.

برخی منابع بیرجندی در تألیف اثر حاضر، آثاری چون صورالاقالیم ابوزید بلخی، و تحفه القریب و آثار البلاد زکریای قزوینی بوده است. و آغاز آن چنین است: الحمد لله الذی زین السماء بزینت الکواکب... اما بعد بر ضمیر منیر ارباب فطنت و خاطر مستنیر اصحاب خبرت واضح و لایح است که ...

درباره این رساله، نک: فهرست‌واره منزوی ۱۶۵/۱؛ دانشنامه جهان اسلام ۱۵۱/۵-۱۵۲؛ دائرةالمعارف بزرگ اسلامی ۳۷۶/۱۳؛ آئینه پژوهش، سال ۹، شماره ۲، خرداد و تیر ۱۳۷۷، ص ۴۴-۴۵؛ الذریعه ۷۱/۱؛ فهرست نسخه‌های خطی فارسی منزوی ۲۰۵/۱؛ فهرست مشترک پاکستان منزوی ۲۲۵/۱؛ مؤلفین کتب چاپی مشار ۸۸۹/۳؛ فهرست نسخ خطی دائرةالمعارف بزرگ اسلامی ۶/۱؛ تاریخ ادبیات در ایران صفا ۳۴۷/۵.

۲. تحفه حاتمیه، موسوم به رساله در اسطرباب یا بیست باب در معرفت اسطرباب، که تألیف آن در جمادی‌الاول سال ۹۰۰ ق. به پایان رسیده است. این کتاب جز شرح بیست باب اوست که ذکر آن خواهد آمد. شیخ آقا بزرگ تهرانی بدان اشار نموده و از نسخه‌ای از آن در نجف خبر داده است.

نک: الذریعه ۴۲۵/۳؛ فهرست نسخه‌های خطی فارسی منزوی ۲۵۲/۱؛ مقدمه مهراب اکبریان بر همین رساله در: ماهنامه فرهنگی سیمرغ، سال ۱، شماره ۴، اردیبهشت ۱۳۶۹؛ دانشنامه جهان اسلام ۱۵۲/۵؛ استوری ۸۱/۲؛ هدیه‌المعارفین ۵۸۶/۱؛ ریحانة‌الادب ۱۸۹/۱؛ حبیب‌السیر ۱۱۷/۳.

۳. بیست باب در معرفت تقویم تام، که مباحثی نیز درباره احکام نجوم دارد و در سال ۱۸۸۳ ق. تألیف آن به پایان رسیده است. ملا مظفر گنابادی شرحی بر آن نوشته است.

نک: دانشنامه جهان اسلام ۱۹۳/۵ - ۱۹۵؛ دائرة المعارف بزرگ اسلامی ۳۷۶/۱۳؛ فهرست کتب چاپی مشار ۸۴۳/۱؛ مؤلفین کتب چاپی مشار ۸۸۹/۳.

۴. ترجمه تقویم البلدان ابوالفداء (تألیف ۷۲۱ ق.) [اثر حاضر] در سال ۹۲۷ ق. این ترجمه به پایان رسیده و علاوه بر ترجمه، افزودگی‌هایی در حساب مساحت اقالیم توسط مترجم دارد و به روش جدولی (تقویمی) ترتیب یافته، در یک مقدمه و دو مقاله:

مقدمه، در بیان طریق مساحت زمین؛

مقاله اول، در معرفت اقالیم و مواضع مشهوره در نه فصل: اول، در معرفت آنچه میان خط استوا و اقلیم اول است؛ دوم در معرفت اقلیم اول و مواضع مشهور آن؛ فصل سوم تا هشتم اقالیم دوم تا هفتم؛ نهم در معرفت آنچه داخل اقالیم نیست از جانب شمال.

مقاله دوم، در حدود ولایات و بحار و بحیرات و انهار و جبال مشهور، در پنج فصل: اول، در تحدید ولایات، دوم بحار عظیمه، سوم بحیرات مشهوره، چهارم انهار، پنجم جبال.

و آغاز آن چنین است: بسمله، اما بعد، این مختصریست در معرفت مساحت ارض و تقسیم آن به اقالیم و معرفت امکنه مشهوره در هر اقلیمی

نک: فهرستواره منزوی ۱۸۴/۱ - ۱۸۵؛ فهرست نسخه‌های خطی فارسی منزوی ۳۹۴۴/۱۶؛ الذریعه ۹۰/۴؛ تاریخ نظم و نشر نفیسی ۸۰۷/۲؛ کشف الظنون ۴۶۸/۱.

۵. رساله در هیئت، که برخی از جمله آقابزرگ تهرانی آن را از بیرجندی دانسته‌اند. ناجی نصرآبادی نیز نسخه خطی موجود در آستان قدس را با عنوان رساله در هیئت همین اثر می‌داند.

نک: دانشنامه جهان اسلام ۱۵۲/۵؛ آینه پژوهش، س ۹، ش ۲، ص ۴۴.

۶. معرفت فلاحیت یا کشاورزی نامه یا فن کشت و زراعت و ارشاد الزراعه، در دوازده باب است.

نک: معرفت فلاحیت، مقدمه ایرج افشار؛ دانشنامه جهان اسلام ۱۵۲/۵.

۷. شرح بیست باب در معرفت اسطرلاب که تألیف آن در سال ۸۹۹ق. به پایان رسیده و آن شرحی است بر رساله بیست باب خواجه نصیر طوسی، که به نام خواجه ناصرالدین وزیر و به درخواست برخی دوستان و دانشمندان نگاشته است. آغاز آن چنین است: بسمله، فاتحه خطاب در هر باب و خاتم مقال در هر... اما بعد فیقول...

نک: نسخه‌های فارسی منزوی ۳۱۲/۱-۳۱۴؛ الذریعه ۱۳۰/۱۳؛ الاطرلاب گورگیس عواد ۷۰.

۸. شرح زیج جدید سلطانی یا شرح زیج الغیغ یا شرح مفصل زیج سلطانی که در سال ۹۲۹ق. تألیف آن به پایان رسیده است. قسمتی از این اثر به اشتباه در فهرست دنا نسخه مستقل فرض شده (آستان قدس، ش ۱۲۰۷۷/۴) و آن مقدمه مقاله سوم است که با عنوان کواکب و توابع آن معرفی شده است.

نک: دانشنامه جهان اسلام ۱۵۲/۵-۱۵۳؛ فهرست آستان قدس ۱۵۹/۱۰-۱۶۰؛ فهرست ملک ۲۵۰/۱۶؛ فهرستواره دنا ۸۲۶/۸.

۹. ادعیه قرآنی، یا ادعیه قرآن، با موضوع دعا بر گرفته از آیات قرآن که بر اساس نسخه موجود در کتابخانه آستان قدس (ش ۱۰۵۱۲) شناسایی و معرفی شده است. اما چنین به نظر نمی‌رسد که از او نیست و جزو آثار منسوب به او نیست، یا این که بخشی از دیگر اثر اوست.

نک: فهرست الفبایی آستان قدس ۳۳.

۱۰. رساله در سعد و نحس کواکب، در علم احکام نجوم که نسخه خطی آن در کتابخانه دهگان اراک شناسایی و معرفی گردیده است.

نک: فهرست دهگان اراک ۲۷۸/۲.

۱۱. طالع بینی، که از روی نسخه موجود از آن در کتابخانه ملی ایران (ش ۱۵۶۶۹) شناسایی و معرفی گردیده و به احتمال از آثار منسوب به اوست.

نک: فهرستواره دنا ۲۷۱/۷.

۱۲. قواعد الدعاء که از روی نسخه موجود آن در کتابخانه وزیری یزد (ش ۳۲۷۲/۱) شناسایی و معرفی گردیده و احتمالاً قسمتی از ادعیه قرآنی یا ترجمه بخشی از شرح الدر المنظم اوست.
نک: فهرست وزیری یزد ۱۵۹۵/۵.

(ب) آثار عربی:

۱۳. الحاشیه علی شرح الملخص، که پس از سال ۹۲۱ق. به پایان برده و آن حاشیه‌ای است بر شرح قاضی زاده رومی بر الملخص فی الهیة چغمینی که در سال ۸۱۳ق. ترتیب داده بود.
نک: دانشنامه جهان اسلام ۱۵۲/۵.

۱۴. رساله فی صنعه آلات الرصد، که اول بار از روی نسخه خطی آن در کتابخانه رضا رامپور هند شناسایی و معرفی شده است. سپس نسخه دیگری در کتابخانه مرعشی و پس از آن در مدرسه آستانه خویی از آن یافت شده که گویا نسخه مرعشی به خط بیرجندی است.

نک: دانشنامه جهان اسلام ۱۵۲/۵؛ ذیل بروکلمان ۵۹۱/۱؛ فهرست نسخه‌های خطی بیرجندی در کتابخانه مرعشی ۳۵.

۱۵. شرح آداب المناظره یا حاشیه آداب العضدی، شرح بیرجندی است بر رساله آداب المناظره قاضی عضدالدین ایجی (متوفی ۷۵۶ق) در منطق.

نک: الذریعه ۶۳/۷؛ فهرست الفبایی آستان قدس، فکرت ۲۱۰؛ دائرة المعارف بزرگ اسلامی ۳۷۶/۱۳.

۱۶. شرح التذکره النصیریة فی الهیة، که شرحی است بر التذکره خواجه نصیرالدین طوسی و در سال ۹۱۳ق. به پایان رسیده است.

نک: دانشنامه جهان اسلام ۱۵۲/۵؛ فهرست الفبایی آستان قدس ۳۲۹.

۱۷. شرح الدر المنظم فی خواص القرآن الکریم، شرحی است بر رساله الدر المنظم فی خواص القرآن العظیم عبدالله بن اسعد یافعی. اول بار احمد بن محمد سکاکی بود که در ترجمه الدر المنظم خود بدان اشاره کرده و تاریخ اتمام آن را در

۹۲۱ق. یاد کرده است. اما آقا بزرگ تهرانی تاریخ اتمام این شرح را ۹۰۱ق. می‌داند.

نک: الذریعه ۸۲/۸-۸۴ و ۲۴۵/۱۳؛ دانشنامه جهان اسلام ۱۵/۵۵۲؛ دائرةالمعارف بزرگ اسلامی ۱۳/۳۷۶.

۱۸. شرح الشمیة فی الحساب، که بر رسالة الشمسیة نظام اعرج نیشابوری (۷۲۸ق.) نگاشته و تاریخ تألیف آن ۹۲۴ق. بوده است.

نک: فهرست آستان قدس ۲۱۸/۸؛ فهرست الفبایی آستان قدس ۳۴۴؛ دانشنامه جهان اسلام ۱۵/۱۵۳.

۱۹. شرح الفوائد البانیة فی القواعد الحسابیة، که بر رسالة الفوائد البهائیة عمادالدین عبدالله بن محمد بن عبدالرزاق حاسب معروف به ابن خوام (متوفی ۷۲۴ق.) در ریاضی نگاشته است.

نک: الذریعه ۱۳/۳۳۶؛ دانشنامه جهان اسلام ۱۵/۱۵۳.

۲۰. شرح المجسطی، یا شرح تحریر المجسطی، که بر تحریر المجسطی خواجه نصیرالدین طوسی در سال ۹۲۱ق. نگاشته است. برخی از جمله میرزا نصیر بن عبدالله طیب در سال ۱۱۶۹ق. و خیرالله مهندس بر این شرح حاشیه‌هایی نوشته‌اند. نک: الذریعه ۱۳/۱۴۲؛ نشریة دانشکدة الهیات مشهد، ش ۱۴، بهار ۱۳۵۴، ص ۳۱۷؛ دانشنامه جهان اسلام ۱۵/۱۵۳؛ نشریة نسخه‌های خطی ۱۰/۳۲۳.

۲۱. شرح مختصر الهیئة، که شرحی است بر ترجمه عربی خواجه نصیر طوسی از سی فصل در معرفت تقویم خود با عنوان مختصر الهیئة. نک: دانشنامه جهان اسلام ۱۵/۱۵۳؛ الذریعه ۱۴/۶۱.

۲۲. المختصر فی بیان آلات الرصد، که بر اساس نسخه شناخته شده آن در کتابخانه آصفیة هند شناسایی و معرفی شده و تاریخ دقیق تألیف آن به درستی معلوم نیست.

نک: فهرست آصفیه ۱/۶۵۶؛ دانشنامه جهان اسلام ۱۵/۱۵۳.

۲۳. حاشیه المختصر فی الصرف، در علم صرف و قواعد تصریف زبان عرب که حاشیه‌ای است توضیحی بر المختصر فی الصرف. این اثر اگرچه قراین قطعی در

انتسابش به بیرجندی در دست نیست، اما طبق آنچه در فهرست کتابخانه آستان حضرت عبدالعظیم^(ع) آمده، از او دانسته شده است.

نک: فهرست آستان عبدالعظیم ۲۲۲/۱.

۲۴. شرح النقایه مختصر الوقایه، یا شرح مختصر الوقایه که بر کتاب مختصر الوقایه صدر الشریعه ثانی، عبیدالله بن مسعود (ح ۷۵۰ ق.) در فقه نگاشته شده و مشکلات و غوامض متن را توضیح داده است. اما در انتساب آن به عبدالعلی بیرجندی تردید است و طبق نظری که استاد عبدالحسین حائری داده‌اند، از بیرجندی بجدی است.

نک: فهرست آستان قدس ۹۰۱/۲۱؛ فهرست آستانه حضرت معصومه ۱۲۸/۱؛ فهرست مختصر مجلس شور ۵۰۹.

۲۵. فایده نجومی، عنوانی که در فهرست کتابخانه دانشکده الهیات دانشگاه مشهد به بخشی از مجموعه شماره ۲۵۲/۷ داده‌اند و چنین گمان می‌رود که بخشی از اثر دیگر اوست.

نک: فهرست الهیات مشهد ۴۹۶/۱.

* * *

البته تاکنون پژوهشهای خوبی درباره عبدالعلی بیرجندی انجام شده و نیز می‌توان گفت آینده پژوهش درباره بیرجندی نیز روشن به نظر می‌رسد. مجموعه آثار چاپ شده از بیرجندی یا درباره بیرجندی، اکنون زیربنای بسیار خوبی برای پژوهش درباره آراء و آثار وی است و می‌تواند کوششهای جدی‌تری در جهت معرفی او و آثارش صورت گیرد.

اما رایج‌ترین نقل‌قول درباره تاریخ فوت بیرجندی سال ۱۳۴ ق است و علی‌الحساب تا زمانی که مدرک یا مدارک دیگری که این تاریخ را نفی نکند به دست نیاید، ما نیز همین تاریخ را به عنوان هنگام فوت او معتبر می‌دانیم (درباره نقل‌قولهای مختلف و منتج به ذکر این تاریخ به عنوان هنگام فوت بیرجندی - قاسملو، ص ۱۴۵-۱۴۶) که مقارن می‌شود با سالهای نخست سلطنت شاه طهاسب اول صفوی (حکومت: ۹۳۰-۹۸۴ ق).

وجود احتمالی چند نفر (که همگی در قرن دهم هجری زیسته‌اند) همگی با شهرت بیرجندی و انتساب یکی دو عنوان کتاب (از تألیفات افرادی دیگر) به این عبدالعلی بیرجندی مورد نظر ما باعث شده است حرف و حدیثهای زیادی دربارهٔ دین، مکان زندگی و در نهایت، مکان دفن عبدالعلی بیرجندی به وجود آید. به جز نقل قول‌های مختلف درباره زندگی چند نفر مختلف با شهرت بیرجندی (— قاسملو، ص ۱۴۶-۱۴۷) مهمترین نکتهٔ طرح شده و البته مردود دربارهٔ بیرجندی مهاجرت احتمالی او به آسیای صغیر و حوزهٔ عثمانی است. این نظریهٔ مردوده برای نخستین بار توسط حیدرزاده (ص ۸۰) و ضمن گزارشی که او دربارهٔ مهاجرت گروهی از دانشمندان ایرانی به عثمانی مطرح کرد، طرح شده است. پس از حیدرزاده، احسان اوغلو (ج ۱، ص ۱۰۱-۱۱۰) این موضوع را تکرار کرد. تمامی ادلهٔ این افراد، وجود یک کتاب در موضوع ستاره‌شناسی (در حوزهٔ تخصصی قبله‌یابی) به نام *تحفة سلیمه* است که تنها یک نسخهٔ خطی تاکنون شناخته شدهٔ آن در کتابخانهٔ دانشگاه استانبول نگهداری می‌شود (— احسان اوغلو، ج ۱، ص ۱۱۰). پیداست حیدرزاده خود این کتاب را ندیده بوده است. چرا که اگر موفق به دیدن این کتاب می‌شد، می‌دید که در خطبهٔ آغازین این رساله، مؤلف آن عبدالعلی بن محمد بن علی مشهور به روشنی معرفی شده است (— احسان اوغلو، همانجا) مؤلف این سطور تاکنون مستندی مبنی بر اینکه عبدالعلی بیرجندی مورد نظر ما در جایی ملقب به لقب «روشنی» شده باشد ندیده است. و به نظر می‌رسد برخلاف نظر حیدرزاده و احسان اوغلو، نمی‌توان مدرکی دال بر مهاجرت بیرجندی به آسیای صغیر یافت و این «روشنی» مورد نظر ما نیز نویسندهٔ ایرانی یا فارسی‌نویس دیگری است که دیر یا زود ردپایی از آن در تاریخ یافت خواهد شد. (— قاسملو، شرح بیست باب ...، مقدمه)

امروزه در روستای بجد، در ۶ کیلومتری جنوب شرقی شهر بیرجند و در بخشی از گورستانی بزرگ و تاریخی مجموعه مزارهایی وجود دارد که دوتای آنها متعلق به عبدالعلی بیرجندی و دختر او دانسته شده است. کاوشگر این گورستان تاریخی، محمدرضا سروش با استناد به مجموعه‌ای از اسناد تاریخی معتقد است

اشتهار عبدالعلی بیرجندی تا دو قرن پس از فوت او در منطقه بجد و بیرجند سیادت داشته است و به علت این اشتهار در اسنادی حتی تا دوره قاجار از گورستان بجد به عنوان مدفن بیرجندی یاد می‌شده است (← سروش، ص ۲۷۵-۲۷۸). قرینه دیگر سروش براینکه گورستان بجد مدفن بیرجندی است وجود قبر یکی از بزرگان عارف، به نام میرزا نورالله نیز در گورستان روستای بُجد است و معرفت این قبر وجود قبر علامه عبدالعلی بیرجندی بوده است (← سروش، ص ۲۷۸). به نظر می‌رسد دلایل سروش مبنی بر وجود قبر بیرجندی در روستای بجد دلایلی متقن و قابل قبول است.

همچنین عبدالعلی بیرجندی را باید نویسنده‌ای مترجم، یا مترجمی نویسنده به‌شمار آورد. غیر از تقسیم‌بندی زبانی که پیش از این گذشت، به نظر مؤلف این‌سطور مجموعه آثار بیرجندی را نیز می‌توان به سه دسته تقسیم کرد: تألیفات، شروح و ترجمه‌ها. در بخش تألیفات بیرجندی، باید از کتاب بیست باب در معرفت اسطرلاب و نیز بیست باب در معرفت تقویم یاد کرد که این دومی، به‌خاطر شرحی که دیگر ستاره‌شناس مشهور خراسان، ملا مظفر گنابادی (مرگ در سال ۱۰۳۱ قمری) بر آن نوشته، بسیار مشهور شده است.

اما مجموعه اصلی آثار بیرجندی را شروح او تشکیل می‌دهد. شروح او بر مجموعه‌ای از آثار ریاضی و نجومی عمده آثار او را تشکیل می‌دهند. از جمله این آثار باید از حاشیه شرح المخلص (تألیف محمود بن محمد چمنی و شرح آن به توسط قاضی زاده رومی)، شرح التذکرة فی الهيئة (تألیف خواجه نصیرالدین طوسی) و شرح مجسطی (باز هم تألیف خواجه نصیرالدین طوسی) یاد کرد. در گروه سوم، از جمله باید از دو کتاب یاد کرد. یکی کتاب حاضر که در اصل ترجمه‌ای است از کتاب تقویم البلدان ابوالفدا (زندگی: ۶۷۲-۷۳۲ ق) و دیگر شرح الدر المنظم فی خواص القرآن العظیم او که ترجمه‌ای است از کتاب الدر المنظم عبدالله بن اسعد یافعی (زندگی: ۶۹۸-۷۶۸ ق). این جنبه مترجمی عبدالعلی بیرجندی وجهی از زندگی و آراء بیرجندی است که کسی کمتر بدان پرداخته است. از دیگر سو، هردو کتاب ترجمه‌شده به توسط بیرجندی امروز به شکل

آراسته‌ای به چاپ رسیده و می‌رسد. باید امیدوار بود اکنون، کسی با بررسی این دو کتاب و تطبیق آنها با متن اصلی گزارشی در خور از قدرت مترجمی بیرجندی آماده کند.

ترجمه تقویم البلدان، نسخه‌ها و روش کار

بر اساس گزارش فهرستواره دنا (ج ۳، ص ۲۶۸) تنها دو نسخه از ترجمه تقویم البلدان از عبدالعلی بیرجندی موجود است:

۱. نسخه خطی کتابخانه دانشگاه تهران، شماره ۱۷۶۲، کاتب: یوسفای لیلانی، قرن ۱۲، ۱۰۹ برگ. (نک: فهرست دانشگاه، ج ۸، ص ۲۹۰)
۲. نسخه خطی کتابخانه آستان قدس رضوی، شماره ۵۵۳۲، بی‌تا، ۸۵ برگ (نک: فهرست آستان قدس، ج ۸، ص ۴۶۴).

کتاب تقویم البلدان ابوالفداء بارها مورد توجه مترجمان و مؤلفان قرون بعد از تألیف قرار گرفته و به انحای مختلف مورد استفاده در منابع مهم تاریخی و جغرافیایی واقع شده است.

علاوه بر ترجمه بیرجندی، یک بار نیز توسط سلطان العلماء حسین بن محمد (۱۰۶۴ق) به فارسی برگردانده شد که دو نسخه از آن در کتابخانه‌های ایران موجود است (نک: فهرستواره دنا، ج ۳، ص ۲۶۸).

همچنین یک بار در قرن دهم هجری توسط مصطفی بن علی موقت (۹۷۹ق) به ترکی ترجمه شد که نسخه‌ای از آن در کتابخانه مجلس (ش ۱۷۷۴۰) موجود است.

در سال ۱۸۴۰م. در پاریس چاپ منقحی از متن عربی این کتاب توسط رنو و دوسلان انجام گرفت؛ و در ایران در سال ۱۳۴۹ش، متن عربی کتاب توسط عبدالمحمد آیتی به فارسی ترجمه شد و توسط بنیاد فرهنگ ایران منتشر گردید.

اما در مقایسه و بررسی متن‌ها و ترجمه‌های موجود، ترجمه عبدالعلی بیرجندی امتیازات خاص خود را دارد. اثر بیرجندی صرفاً یک ترجمه نیست، بلکه وی پیش از هر چیز تلاش نموده تا متنی مختصر و در عین حال مفید ارائه نماید؛ لذا در

ضمن ترجمه، به تلخیص متن نیز عنایت داشته است. همچنین افزودگی‌های بسیار مفید در محاسبه مساحت اقلیمها و فاصله شهرها از همدیگر از دیگر امتیازات این اثر است که توسط خود بیرجندی صورت گرفته است.

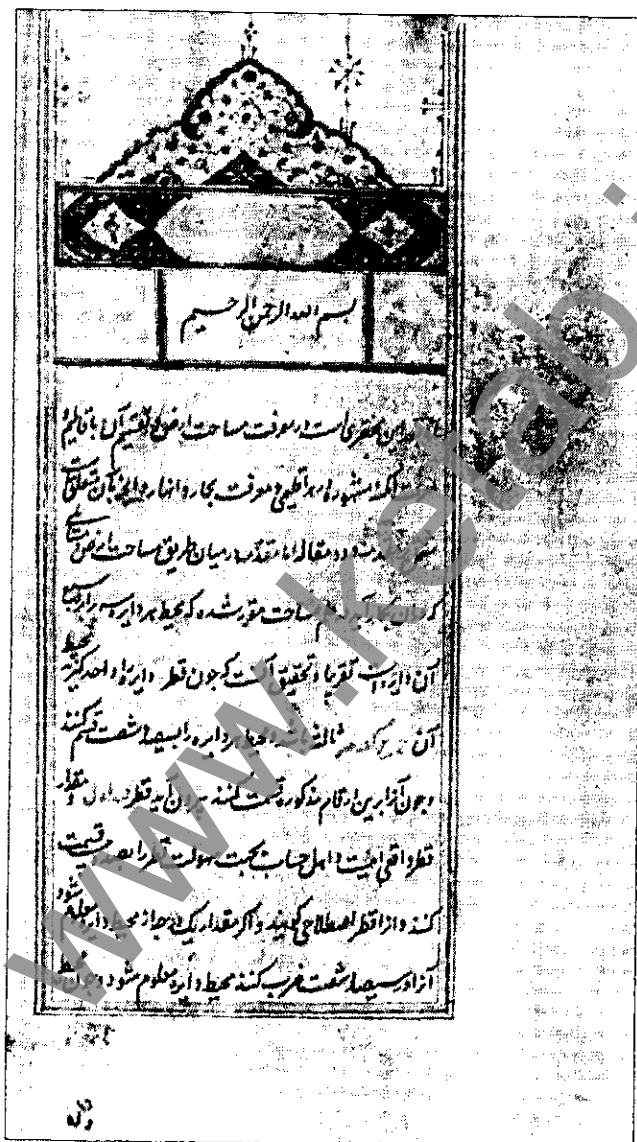
هر چند از متن حاضر لااقل دو نسخه در ایران موجود است، با وجود تلاش‌ها و پیگیری‌های مستمر موفق نشدیم به نسخه کتابخانه آستان قدس دست بیابیم؛ و باز قصه تکراری ندادن نسخه به محققان به دلیل نفاست و منحصر بفرد بودن و بهانه‌های دیگر!

به هر حال، با توجه به اهمیت اثر موجود، و اشتیاق مصححان به انتشار هر چه سریعتر آن، بر آن شدیم تا اساس کار را بر نسخه دانشگاه تهران بنهیم و البته از متن عربی کتاب ابوالفداء و مخصوصاً ترجمه آیتی در ضبط صحیح اسامی شهرها و اصطلاحات خاص دیگر بهره‌های وافیه بردیم، و تا حد امکان کوشیدیم تا متنی صحیح و قابل اعتنا ارائه دهیم؛ تا چه افند و چه در نظر آید.

در آخر، از عزیزانی که ما را در انتشار این اثر یاری فرمودند، تقدیم و تشکر می‌نماییم: از سرور ارجمند جناب آقای دکتر رجیبی (ریاست محترم کتابخانه مجلس)، از محقق فاضل و دوست دانشمند جناب آقای بهروز ایمانی که با سعه صدر، با چاپ این اثر در کتابخانه مجلس استقبال کردند.

والسلام علیکم

تهران - زمستان ۱۳۹۱ ش

تصویر صفحه آغاز نسخه دانشگاه تهران